

דב רפל / קבוצת יבנה

תפילת "גאולה"

(א) תולדות הנוסח

ברכת הגאולה המתחילה ב"אמת ויציב" והמסתיימת ב"גאל ישראל" היא מהתפילות העתיקות, הנזכרות במשנה¹, ואשר נוסחה הלך ונשתנה מעת היווסדה פעמים רבות. כבר בדורות הראשונים היו קיימים שני נוסחאות, — האחד "אמת ויציב" והשני "אמת ואמונה", וקבעו את האחד לתפילת שחרית, והשני — לערבית². בימי המשנה לא היו כנראה הנוסחאות מגובשים כלל, וחכמים ציינו רק את עיקרי העניינים שיש להזכירם בתפילה זאת³: "הקורא את שמע בבוקר צריך להזכיר יציאת מצרים ב'אמת ויציב'; רבי אומר: צריך להזכיר בה מלכות, אחרים אומרים צריך להזכיר בה קריעת ים סוף ומכת בכורות; ר' יהושע בן לוי אומר: צריך להזכיר את כולן וצריך לומר צו' ישראל וגאולו"⁴. עם זה אנו מוצאים, שאחד האמוראים הראשונים מסדר את התפילה בלשון קצרה, שאין בה לא מלכות ולא מכת בכורות: "מודים אנחנו לך ה' אלהינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך"⁵. על יד הנוסח הקצר הזה היו קיימים ודאי גם נוסחאות ארוכים יותר⁶, ולא בא הנוסח הזה אלא לציין את המינימום הדרוש.

קשה מאוד לקבוע מי היו האנשים אשר הוסיפו דברי פיוט לתפילה הנאת.

1 ברכות יא, ע"א.

2 דומה לכך קבעו תפילת "אהבה רבה" לשחרית ו"אהבת עולם" לערבית, תפילות הדומות בתוכנן ושונות בלשונן ובפתיחותיהן.

3 דומה לכך גם בברכת המזון "כל שלא אמד ארץ חמדה טובה ורחבה... לא יצא ידי חובתו... צריך שיזכור בה ברית... צריך שיזכור בה תורה... צריך שיאמר בה הודאה תחילה וסוף" (ברכות מז-מט).

4 ירושלמי ברכות פ"א, ה"ט.

5 ברכות יד, ע"א.

6 דומה לנוסח קצר של תפילת שמונה עשרה, ברכת המזון, ברכה מעין שבע ("מגן אבות") ועוד. וכך הבינו בעלי התוספות את דברי המשנה בברכות יא, ע"א ד"ה "אחת ארוכה ואחת קצרה".

מכל מקום בימי רב סעדיה גאון ורב עמרם גאון מנוסחת התפילה כמעט כלשונה בימינו. אך בהיפרד ישראל לגלויותי הרחוקות, מתחיל גם הבדל בפרטי הנוסח. לפעמים ההבדל הוא באותיות בודדות כגון:

"ודבריו חיים וקיימים, נאמנים ונחמדים" (אשכנז)

"ודבריו חיים וקיימים ונאמנים ונחמדים" (ספרד)

או:

"על אבותינו ועלינו, על בנינו ועל דורותינו" (אשכנז)

"על אבותינו ועלינו ועל בנינו ועל דורותינו" (ספרד)

לפעמים ההבדל מתבטא במלה אחת, כגון:

"מעולם הוא שמך" (ספרד); "מעולם שמך" (אשכנז)

או:

"אשרי איש שישמע למצוותיך" (אשכנז)

"אמת אשרי איש שישמע למצוותיך" (ספרד)⁷

לפעמים ישנה תוספת או העדר של מליצה שלימה:

"משפיל גאים עדי ארץ ומגביה שפלים עדי מרום" (ספרד)

"משפיל גאים ומגביה שפלים" (אשכנז)

לפעמים עומדות זו מול זו נוסחאות שונות, כגון:

"ממצרים גאלתנו" (אשכנז וספרד)

"במצרים נגלית" (רב עמרם גאון)

או:

"צור ישראל קומה בעזרת ישראל ופדה כנאומך יהודה וישראל (עד

כאן רק בנוסח אשכנז, והספרדים מתחילים מכאן) גואלנו ה' צבאות

קדוש ישראל ברוך אתה ה' גאל ישראל" (ספרדים ואשכנזים).

אולם בנוסח ארץ-ישראל ישן ובסידור רב סעדיה גאון וכן בנוסח של סיו-

מים אחרי פיוט נאמר:

"בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם. בא"י גאל ישר-

אל", ורב עמרם גאון דילג על הכל וכתב: "ה' ימלוך לעולם ועד,

בא"י גאל ישראל"⁸.

7 בימי הביניים נפוצו נוסחאות רבים של כל תפילה כמעט. חכמי הדורות ההם העדיפו מסעמים שונים נוסח אחד על חברו, וביקשו להסתייע בגימטריאות ובמניין מלים. גם בברכת הגאולה מצאו, כי מן "אמת ויציב" ועד "זולתך" ישנן מאה מלים עם המלה "הוא" (מעולם הוא שמך) שבנוסח ספרד, ומתוך כך העדיפו את הנוסח הזה. בדומה לכך בפתיחה לקדושת מוסף של שבת יש עשרים ואחת מלים, שהן כנגד כ"א מלים שמתחילת פ' האזינו ועד הוכרת ה' הראשונה באותה פרשה.

8 חתימת ברכת הגאולה מעוררת שאלה, הקשורה במהותן של ברכות שלפני ואחרי קריאת שמע. שתי הברכות "ברוך שאמר" ו"ישתבח" הפותחות ומסיימות את פסוקי

(ב) מנהגי התפילה

הנוסח הולך ומתעשר. מנהגי התפילה, הקשורים בתפילת הגאולה, הולכים ומתרחבים. העתיק שבהם — להסמיך גאולה לתפילה, היינו שלא להכניס תפילה לות בין חתימת הברכה ובין התחלת תפילת שמונה-עשרה. ונחלקו הפוסקים אם מותר לענות אמן אחרי "גאל ישראל"⁹. הפייטנים הכניסו פיוטים לבין פרקי הברכה. — "זולתות" (אחרי "אין אלהים זולתך") ו"גאולות" (אחרי "ה' ימלוך לעולם ועד"). בימים שקראו בהם פיוטי "זולת" נהגו באשכנז ובפולין להתפלל את הפרק הראשון של התפילה בנוסח מקוצר. בימים נוראים נהגו בקהילות אשכנז ופולין, שהחזנים היו מתחילים לשיר בקול רם החל מן "ברוך עולם"; בשבועות — מן "אשרי איש"; בסוכות — מן "אמת אתה הוא ראשון" ובפסח — מן "ממצרים גאלתנו"¹⁰. ב"קבוץ הדתי" בישראל נוהג החזן לשיר עם כל הקהל בשבת שירה מן "על זאת שיבחו אהובים".

(ג) מקורות ההרחבה והגיוון

שורש ההתפתחות הבלתי פוסקת של נוסח התפילה נעוץ בעובדה, שהתפילה היא חובתו היום יומית של כל אדם. כיוון שהיא תפילת יום יום, הריהי משתגרת בפי המתפלל, ואינה מלווה חויות ורגשות כראוי לה — הן מצד תוכנה והן מצד תפקידה. ומתוך שהיא חובה אין היא מספקת את אחד הצרכים היסודיים של האדם הדתי, הצורך להביא קרבן נדרבה, להביע את אהבתו לה' על-ידי מתן. התוספת הפיוטית היא גם חידוש המרענן את הנוסח וגם נדבת-פה.

דומרה הן ברכות של שבח. לעומת זאת כל הברכות שלפני שמונה עשר ושלאחריה, פרט לברכת הגאולה הן ברכות של בקשה. "אור חדש על ציון תאיר ונזכה כולנו מהרה לאורו", "ותן בלבנו להבין ולהשכיל — והביאנו לשלום", "אל חי וקים תמיד ימלוך עלינו". הנוסח האשכנזי של ברכת הגאולה בשחרית יש בו בקשה — "קומה בעזרת ישראל ופדה כנאומך יהודה וישראל", אולם בערבית אין בו בקשה כלל. והדבר תמוה, שברכה זאת עוסקת כולה בעבר ואינה מזכירה את הגאולה העתידה. ואין להשיב שבקשת הגאולה כלולה גם בשמונה-עשרה, כי הרי גם בקשת החכמה וקבוץ גלויות, שאנו מבקשים עליהם ב"אהבה רבה", גם הן נזכרו בשמונה-עשרה הברכות. מתמיה גם הנוסח של "גאל ישראל" בנמן עבר במקום "גואל ישראל" בהוה, על דרך "יוצר המאורות", "הבוחר בעמו", "המעריב ערבים" וכו'. אין גם לטעון שנוסח חתימת הברכה נשתבש, כי נוסח זה ונימוקו בצידו מצינו גם במסכת פסחים ק"ו, ע"ב. אדרבה, נראה שהבקשות שהוכנסו לתפילה זאת, הן הנן תוספת זרה, וצדקו בעלי נוסח ספרד שאינם מכניסים בקשה לנוסח תפילה זאת.

9 שלחן ערוך להרב שניאור זלמן ס' ק"א, א.

10 סידור עבודת ישראל עמ' 216-217.

(ד) היסטוריוזמוס עצמי של שלומי אמונה

תפילת הגאולה מדגימה לנו שלושה דברים שהם מיסודות סידור תפילותינו: את ההיסטוריוזמוס של הסידור, את אופיו העצמי, ואת עולם האמונה המוצאת בו את ביטויה. סידור התפילות היהודי הוא בית קיבול לזכרונות השעות הגדולות, הטובות והרעות, אשר עברו על עמנו. הזכרת מאורעות ההיסטוריה איננה באה לשמה, כדי שלא ישכחו מפי העם את המאורעות הגדולים, כי אם לשם מטרה חינוכית, לשמש דוגמה לכוחו של ה' ולאהבתו את ישראל, אשר נתגלו לעין כל במאורעות הגדולים בעבר, ועתידיים להתגלות בעתיד, אם ירצה ה'. המאורעות הגדולים באים להצדיק את השבח, ההלל והבקשה שהם נושא תפילותינו. תפילת הגאולה מחולקת לשני חלקים, האחד — מתחילתה ועד "גואל ומושיע", והשני — עד סופה. בראשון בא שבחו של ה' כגואל ישראל. בשבח זה מעורב העבר בהווה ("על אבותינו ועלינו... אלוהינו ואלוהי אבותינו... עזרת אבותינו... ומושיע לב-ניהם אחדיהם בכל דור ודור... וכו'), בחלק השני באה הדוגמה ההיסטורית. אף הדוגמה מעורבת במסקנות כלל-היסטוריות. כשם שבחלק הראשון היו מעורבים דורות ראשונים באחרונים, כן בחלק השני בא ההווה אחרי העבר. ("ממצרים גאלתנו [בעבר] מבית עבדים פדיתנו [בעבר] וכו').

אופיו העצמי של ההיסטוריוזמוס מתבטא בבחירת המאורע המשמש דוגמה למידותיו של ה' וליתחו לעם ישראל. לכאורה, מתן תורה היה צריך לתפוס בסידור מקום חשוב יותר מאשר יציאת מצרים. התורה ליוותה את ישראל בכל צעדיו, והיא נכסו הלאומי היקר והחשוב ביותר. ובכל זאת מעמד הר סיני לא נזכר כלל בתפילותינו. גדולה מזו: בספר נחמיה נסקרת בקצרה ההיסטוריה הישראלית מימי אברהם ועד שיבת ציון. בעלי הסידור הכניסו לסידור את הקטע המספר ביציאת מצרים, ולא מצאו לנכון להוסיף שני פסוקים ולכלול בתפילה גם את מעמד הר-סיני (נחמיה ט, ז-י) מדוע? כי זכר יציאת מצרים ממלא תפקיד חשוב בחיי העם היושב בגולה, כי ה' אשר הוציא את עמו ממצרים, עוד כוחו עמו, והוא עתיד להוציאנו מהגלות. אופייני הדבר ומאלף, שהתיאור השני של יציאת מצרים הנמצא בסידור תפילותינו, שירת הים, אף הוא מסתיים בדברי תקוה משיחית. אחרי הפסוק "ה' ימלוך לעולם ועד" באים הפסוקים "כי לה' המלוכה ומושל בגוים" וכו'. וכבר תמהו רבים, מה מקומם של פסוקים אלה כאן? והיו שחשבו שטעות נפלה כאן ושהפסוקים נשתרבו מתפילת "מלכויות" של ראש השנה. אמנם, הפסוקים נמצאים ב"מלכויות", אולם הם הגיעו לסוף שירת הים לא בטעות כי אם בכוחו של ההיסטוריוזמוס, הריאה בעבר את האספקלריה של העתיד.

(ה) ההרמוניה הפאראדוקסאלית

הרגש הדתי מתבטא בשני אופנים הסותרים זה את זה והמשלימים זה את זה כאחד; יש ברגש הדתי מן האהבה ויש בו מן היראה. מצד האהבה רואה האדם את עצמו קרוב אל ה', זכאי לפנות אליו במישרין, מתוך בטחון שה' יאזין לדבריו וימלא את מבוקשו. הוא רשאי להשתמש בתארי חיבה וידידות ולבוא אל ה' בטענה ובתביעה. מצד היראה רואה האדם את גדולתו של ה', את כוחו בטבע, את הבורא והמושל, את קיומו שאין לו תחילה וסוף, ולעומת כל זה – את אפסותו של האדם. ביחסים שבין אדם לחברו אין שני רגשות אלה יכולים להתאחד. או שהאדם אוהב או שהוא ירא. ואפילו יראה חיובית, לא מתוך פחד, אינה מתיישבת עם אהבה. זוהי הערצה. וכדאי לציין כאחד ההבדלים שבין אהבה והערצה, שהאהבה מצפה להדדיות, והיא תיתכן רק בין שווים, וההערצה היא חד־צדדית, ועל כן היא מניחה ביסודה אי־שוויון בין הנערץ והמערץ¹¹. האדם המאמין איננו מרגיש בסתירה בין אהבה ויראה ביחסו אל ה'. אדרבה, האחת משלימה את חברתה¹², והתפילה היא פרי ההרמוניה של שני הרגשות. הרמוניה זאת מתבטאת הן בעובדה של התפילה והן בתוכנה.

השם תפילה, אשר ניתן לסוג שלם של יצירות רוח האדם, מעיד שביסוד היצירות האלה מונחת ההישפטות, בהישפטות זאת הנתבע והדין הם אחד. כפילות זאת של תפקידו של ה' בתפילה מעידה על כפילות הרגשות. בכל משפט הנתבע הוא השווה לנו, והשופט מודם מעל לתובע ולנתבע. העובדה של התפילה, העובדה של מציאות סוג של יצירת הרוח, בו הנושא הוא שווה לנו ומודם מאתנו כאחד, מעידה על הרמוניה פאראדוקסאלית. וכן התוכן מצד אחד – גדולת ה' "אלהי עולם מלכנו... לדור ודור הוא קיים ושמו קיים, וכסאו נכון ומלכותו ואמונתו לעד קיימת... דם ונישא, גדול וגורא... ומצד שני – קרבתו אל ישראל וקרבת ישדאל אליו "ובכורך גאלת... וידיים העברת... שיבחו אהובים... ונתנו ידיים זמירות"¹³.

(1) בטחון

דומני, שיחס נפשי זה, הוא הנקרא בשפת העם ובשפת המשוררים האלוהיים בשם בטחון. בטחון זה שונה במהותו מהבטחון בבשר ודם. יש מהמשוררים,

11 הערצה האמורה במקרא, משמעה פחד, אולם משמעות זאת הלכה ונשתנתה במשך הדורות, ונעה ונדה בין חיבה גלויה ואימה נסתרת ובין היפוכן.

12 ראה למשל ר' עובדיה מברטנורה, פרקי אבות פרק א, משנה ג.
13 צירוף פאראדוקסאלי זה שכיח בסיפור תפילותינו, הוא נזכר בצירופים כמו "אבינו

אשר ציינו רק את העדיפות של הבטחון בה' לעומת הבטחון באדם¹⁴. אולם אחרים הרגישו בצדק שבין שני סוגי הבטחון יש לא רק הבדל של דרגה, כי אם הבדל בתוכן; הבטחון בה' מקנה הרגשה של אושר שאינה ידועה כלל לבוטחים באדם¹⁵, כל תפילת הגאולה חדורה רגש הבטחון, וכנראה שמלת "אשרי" — "אשרי איש שישמע למצוותיך, ותורתך ודברך ישים על לבו" רומזת לאותו רגש¹⁶.

(ז) תפילת ישראל

הזכרנו למעלה את ההיסטוריוזמוס של סידור התפילות. כשאנו באים לדון באופן כללי באופיו היהודי של סידור התפילות, עלינו לזכור שחלק גדול של צרכיו של אדם מישראל הם גם צרכיו של כל אדם בעולם, ושהביטוי שנותן אדם מישראל לרגשותיו הדתיים, איננו שונה מהביטוי של כל אדם בעל תרבות דתית גבוהה. יכולים אנו אפוא למצוא בתפילה קווים אנושיים כלליים רבים, וללא קושי. מה שעושה את סידור התפילות לסידור יהודי, הוא לא רק בפרקים היהודיים המובהקים, כגון ביחוד מקומה של ירושלים ושל אבות האומה בסידור התפילה, כי אם גם בהדגשה יהודית מיוחדת של בעיות כלליות.

נקח לדוגמה את תפילת הגאולה. באמצע התפילה ישנם שני משפטים "ברום עולם מושבך, ומשפטך וצדקתך עד אפסי ארץ; אשרי איש שישמע למצוותיך ותורתך ודברך ישים על לבו". משפטים אלה, ובפרט הראשון שבהם, בוודאי שהם בעלי אופי אנושי כללי. גם בסופה של התפילה באים כמה תארים כלליים: "רם ונישא, גדול ונורא... ופודה עניים". אלא שמקומם של המשפטים ושל התארים בתפילה מוכיח, שכונת המחברים לא היתה להכריזו הכרזות כלל-אנושיות. אילו היתה זאת כוונתם, היו דברים אלה צריכים לבוא בהתחלת התפילה, אחרי "הדבר הזה עלינו לעולם ועד". מדוע הכניסו בעלי הסידור את המשפטים האלה אחרי אשר הזכירו שה' הוא "אלוהינו ואלוהי אבותינו, מלכנו מלך אבותינו — — — עזרת אבותינו — — —"

מלכנו" ובעיקר בתפילתו של ר' יוחנן הנשגבה ורבת התוכן: "רבון כל העולמים לא על צדקותינו".

14 תהלים קיח, ח-ט; שם קכה, א-ב.

15 שם פד, ו, יג; שם קמו, ג-ה.

16 משפט זה רומז לפרשה שנייה של שמע, "איש שישמע למצוותיך" כנגד "אם שמעו חשמעו אל מצוותי, וכן "ודברך ישים על לבו", כנגד "ושמתם את דברי אלה על לבבכם", וכל הפרשה השנייה של קריאת שמע עוסקת בשכר ועונש, הסניף הגשמי של הבטחון.

וכד' ? הסיבה לכך נעוצה בתפקיד, שממלאת העובדה שה' הוא אלוהי העולם כולו, ביחסים שבין ישראל וה'. התפילה מדגישה שני נושאים יהודיים, בחירת ישראל ותשועת ישראל. להבנת בחירת ישראל יש לזכור, שה' הוא אלוהי כל העולם כולו, תשועת ישראל אינה באה חלילה מתוך בחירת ישראל בלבד. וכי משוא פנים יש לפני הקב"ה ? היא באה לנו בצדק, מאת ה' השופט את כל העולם בצדק וכלי-יכול, הרואה בסבלות עמו, ומושיעו בכוחו הרב ז'.

(ח) ישראל וקודשא בריך הוא

האופי היהודי של התפילות הוא יהודי-ציבורי, ולא יהודי אישי. פרט לכמה מברכות השחר, שאין מקומן בבית הכנסת, ופרט לתחנונים, שהם ביסודם תפילות הפרט, נאמרות כל התפילות בגוף ראשון של מספר רבים. התפילות הושמו בפי היחיד, לבטא בהם את רגשות הרבים וצורכיהם. מצד שני, אין התפילות מכוונות לצורכי העולם. בדמיונו יכולים אנו לדמות את כנסת ישראל עומדת מול הקב"ה אוהבה ואהובה, והיא שופכת לפניו את לבה. הרבה מדירות נצטברה בלב זה והרבה אהבה. לפעמים מתגברת המרירות, ואז היא שופכת את לבה בתחינה ובבקשה, אולם על פי רוב מתגברת האהבה ואז היא מרבה בשבחים ובהודיות. ומכיון שהיא עומדת עין בעין בפני הקב"ה ולא בפני שונאיה ומציקיה, היא ממעטת בתלונה ומרבה בשבח. כאלה הן שתי הברכות שלפני קריאת-שמע. כזאת היא ברכת הגאולה, ואף בתפילת שמונה-עשרה הננו מסדרים את שבחו של מקום בתחילה ובסוף, ומסיימים בברכה, את כל אחת מבקשותינו.

ברכת הגאולה מצטיינת בשרשראות ארוכות של שבחים. חמישה-עשר שבחים הננו משבחים לה' על ה"דבר הזה" שהוא אלוהינו, וכן בהמשך הברכה. אמנם, לפעמים נראים לנו הדברים כחזרות שאין בהן חידוש, אולם היא הגותנת; שיחת אהבים לפנינו, ושיחת אהבים אינה מבקשת הצדקה לכל דבריה בחידוש שבכל אחד מהם. השיחה היא מטרה בפני עצמה, והחזרות מותרות¹⁸.

17 אופי יהודי זה של תפילת הגאולה, גלוי גם בתפילות אחרות. ברכת המאורות היא בחדאי ברכה בעלת אופי דתי-כללי. כל דת ודת היתה יכולה לכלול אותה בסידור תפילותיה. פרט למשפט אחד, המלמד על כולה, "אור חדש על ציון תאיר" וכו'. וכן בתפילת שמונה-עשרה ובברכות השחר מעורבים היהודי-הלאומי והיהודי הכלל-אנושי. 18 חכמי ישראל שעסקו בעיון תפילה מצאו את הקשרים שבין תפילה אחת לחברתה והנרמזים במלים ובביטויים בודדים, אחרים גילו את דיוקי ההבדלים בין ביטוי אחד למשנהו. דברים אלה אינם עניין לכאן, והמעין ימצאם מפורשים בסידורים.

הערות דיאקטיות

מה יכול מורה למסור לחניכיו מהדברים דלעיל?

(א) נוסח התפילה איננו קבוע. הוא הולך ומשתנה במשך הזמן. בשינויים נשמרים כמה כללים: (1) בדרך כלל השינוי הוא בכיוון של הרחבה; (2) בכל השינויים יש לשמור על רעיונות יסוד אחדים.

(ב) מלבד התפתחות הנוסח במשך הדורות, יש גם הבדלי נוסח כיום בין עדות יהודיות שונות וגם הבדלי מנהגים בתפילה. האם מן הרצוי לשמור על ההבדלים כדי לשמור על גיווני התרבות היהודית או האם יש לברור נוסח אחד ומנהג אחד ולהקנותו לכל ישראל היושב בארצו ואולי גם בגולה (נושא לשיחה בכיתה).

(ג) תפילה, שהיא בתוכנה שבח על העבר, ייתכן שתוכנה האמיתי הוא בקשה על העתיד.

(ד) הניתוח ההגיוני-הטכני מגלה בתפילה סתירות של גישה ויחס נפשי, סתירות אלה מסתברות מתוך הבנת עמידתו הנפשית הספציפית של המתפלל.

(ה) גם כשהתפילות מתחלקות לתפילות בקשה, הודיה, הלל וכו', הרקע המשותף לכולן הוא אהבת ישראל לה' והבטחון באהבת ה' לישראל ובהשגחתו עליהם.

תפילת הגאולה איננה הדוגמה היחידה לרעיונות אלה. המורה יכול להשתמש בהקבלות שבמאמר ובתפילות הידועות לו, כדי להוכיח תוקפם של הכללים הנ"ל.

לפי תוכנית הלימודים המקובלת בארץ, נלמדת התפילה כמקצוע בכיתות הנמוכות של ביה"ס היסודי. כל עוד שהדבר לא תוקן, אפשר ללמד את התפילות רק במסגרת השיעורים המוקדשים לספרות או למחשבת ישראל (בכיתות העליונות של ביה"ס התיכון). נדמה, כי אי אפשר להביא את הדברים האמורים למעלה לתלמידים שאינם בני שלוש-עשרה שנה לפחות.